

SZÍNHÁZ – ÉS FILMMŰVÉSZETI EGYETEM DOKTORI ISKOLA
DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Matuz János

Valle-Inclán és a groteszk

Az „eszperpentó” Valle-Inclán *Bohémia fényei* című színpadi művében

DRAMATURGIAI PARTITURA

Témavezető:
Dr. FAIX DÓRA
egyetemi docens
ELTE

Miközben a kor meghatározó európai alkotói mind egyetértettek abban, hogy az új művészetnek többé már nem az a feladata, hogy reprodukálja a szépséget a polgári ízlés mentén¹, addig a 20-as évek spanyol színházát a „csicsriborsóizmus” („garbancerizmo”) éllette, a hivatalos színház pedig ezen a vékony táplálékon korrumpálta a közönség ízlését.²

1905 márciusában spanyol művészek és értelmiségiek tiltakozó memorandumot jelentettek meg³, a színháztulajdonosok erkölcse, a színészek alkalmatlansága, valamint a közönségízlés hanyatlása pedig a műnimmel szembeni gyanakvással töltötte el azokat a spanyol művészeket (Unamunótól Machadón át Azorínig), akik a XX. század első három évtizedében a modern spanyol irodalom megteremtésén fáradoztak, azonban a spanyol színházat mégis masszívan tovább uralta a teltházak iránti produceri vágy és az olcsó tömegszórakoztatás.

A spanyol helyzet azonban abban a lényeges momentumban különbözött az említett országokétól, hogy a XIX-XX. század fordulóján történelmének talán legmélyebb morális, gazdasági és politikai válságát érte meg. Az a nemzet tehát, amely hajdan a nyugati világ ura volt, a XX. század fordulójára marginális helyet foglalt el Európában, politikailag pedig egyáltalán nem számított. Az elszigetelődés teljes volt.⁴ A politikai események roppant erővel vetették felszínre a spanyol nemzeti mivolttal való kritikai számvetés és a radikális önvizsgálat szükségességét. A megalázó katonai vereség fényében - mert itt már nemcsak annak tényéről, hanem a módjáról is szó volt - egyszerre világossá vált a *jelen* nyomorúsága. A *múlt*, az 1492-vel kezdődött hosszú, dicsőséges történet, s vele a spanyol nagyság ábrándjának illúziója végérvényes lezárult, helyette pedig felbukkant a *jövő* kilátástalansága.

A spanyol értelmiségnek ezért haladéktalanul hozzá kellett fognia a helyzet kiértékeléséhez és kollektív feldolgozásához. A megtépázott, sőt elveszettnek érzett nemzettudat visszaszerzésére, a totális nemzeti csőd miatt érzett kollektív pánik feldolgozására⁵ a legátfogóbb kísérletet a századfordulótól kezdődő időszakban az írókat és értelmiségieket laza egységbe tömörítő ún. 98-as nemzedék⁶ tette.

¹, Carlos Jerez Farrán: El expresionismo en Valle Inclán: Una reinterpretación de su visión esperpéntica. Edición do Castro Sada, A Coruña, 1989. p.85.

² Uo. p.135.

³ Uo. p.49.

⁴ Clara Luisa Barbeito: Max Estrella, personaje ?esperpéntico? 235. o. In: Valle Inclán Nueva valoración de su obra (Estudios críticos en el cincuntenario de su muerte) Edición a cargo de Clara Luisa Barbeito PPU Barcelona, 1988

⁵ Hasonló traumát élt meg Németország Adenauer kancellár idején a náci-német örökséggel való kollektív szembenézés idején. Lásd: Heinrich Böll: Frankfurti előadások.

⁶ A legújabb kritika egyre kevésbé illeti őket 98-as generáció néven - , Ángel Ganivet például 1898-ban meg is hal. Utolsó közös fellépésük éppen az Echegaray-tiltakozó cikk volt. Az egyes alkotók útja szétvált.

A 98-as csoport munkásságának tudható be, hogy az állandósuló belpolitikai csatározások, a korrupciós ügyek és az egymást sűrűn váltogató kormányok és miniszterelnökeik árnyékában váratlanul kiteljesedett a kortárs spanyol irodalom, és olyan gazdag eredményeket hozott, hogy az irodalomtörténészek ezt az időszakot a Diego Velázquez, Miguel de Cervantes, Calderón de la Barca által fémjelzett spanyol *Aranykor* mintájára, *Ezüstkorként* tartják számon (ez utóbbit José Carlos Mainer: *Edad de plata* (Ezüstkor) című könyve nyomán). Ilyen viszonyok között jött létre Ramón de Valle-Inclán drámai életműve is, amelyről a korszak és a téma legelismertebb nemzetközi szakértője, Francisco Ruiz Ramón úgy nyilatkozik, hogy az *Aranykor* és a *La Celestina* óta nem volt a spanyol színháznak ilyen erejű és jelentőségű periódusa.⁷

A XX. századi európai színház drámai formáinak története (Jarrytól Brechtig, Artaud-tól Ionesco-ig és Beckettig) lényegében nem más, mint a polgári illúziószínház drámatechnikáinak ellehetetlenülésére adott esztétikai és konkrét válaszok története. Legyen a kiindulópont naturalista vagy szimbolista esztétika, ugyanazt az alapkérdést, a drámai tér kérdését feszegeti mindenki, és válaszaikkal valamennyien már a modern színházi gyakorlat különféle útjait készítik elő Brechthez, Grotowskyhoz, Steinhez, Strehlerhez. Ehhez a fejlődéshez spanyol színházi ember nem tett hozzá. Ezt a munkát Spanyolországban Valle-Inclán végezte el 1906-07-től kezdődően - a *szövegeivel*.⁸ A kortárs spanyol színpadról kizárva, a spanyol nézői szokásoktól kellő távolságban maradva Valle-Inclán nemcsak mint író, hanem mint dramaturg/rendező is dolgozott darabjainak új nyelvezetén. Színpad hiányában részletes instrukciókban rögzítette a cselekményt, az effektusokat és a gesztusokat. A drámai univerzum *teatralizálása* Valle-Inclán új típusú szövegeinek legfőbb jellemzője. Ebben a totálisan újratertett színházi szövegtérben a tér – a naturalista/realista pszichologizáló színházi terekkel szemben - újra visszanyerte szabadságát, s ezzel költészetét.⁹

A XX. századi európai színház drámai formáinak története (Jarrytól Brechtig, Artaud-tól Ionesco-ig és Beckettig) lényegében nem más, mint a polgári illúziószínház drámatechnikáinak ellehetetlenülésére adott esztétikai és konkrét válaszok története. Legyen a kiindulópont naturalista vagy szimbolista esztétika, ugyanazt az alapkérdést, a drámai tér kérdését feszegeti mindenki, és válaszaikkal valamennyien már a modern színházi gyakorlat különféle útjait készítik elő Brechthez, Grotowskyhoz, Steinhez, Strehlerhez. Ehhez a fejlődéshez spanyol színházi ember nem tett hozzá. Ezt a munkát Spanyolországban Valle-Inclán végezte el 1906-07-től kezdődően - a *szövegeivel*.¹⁰ A kortárs spanyol színpadról kizárva, a spanyol nézői szokásoktól kellő távolságban maradva Valle-Inclán nemcsak mint író, hanem mint dramaturg/rendező is dolgozott darabjainak új nyelvezetén. Színpad hiányában részletes instrukciókban rögzítette a cselekményt, az effektusokat és a gesztusokat. A drámai univerzum *teatralizálása* Valle-Inclán új típusú szövegeinek legfőbb jellemzője.

⁷ Francisco Ruiz Ramón: *Historia del teatro español. Siglo XX*. Madrid, 2005 p.99. (továbbiakban: HISTORIA)

⁸ Francisco Ruiz Ramón: *Die Entwicklung des dramatischen Textes der Gegenwart*. In: FLOECK, Winfried (ed) *Spanisches Theater im 20. Jahrhundert. Gestalten und Tendenzen*. In: Mainzer Forschung zu Drama und Theater Bd. 6. Tübingen, Francke. 1990 p.21. (továbbiakban: FLOCK)

⁹ Uo.p.21.

¹⁰ Francisco Ruiz Ramón: *Die Entwicklung des dramatischen Textes der Gegenwart*. In: FLOECK, Winfried (ed) *Spanisches Theater im 20. Jahrhundert. Gestalten und Tendenzen*. In: Mainzer Forschung zu Drama und Theater Bd. 6. Tübingen, Francke. 1990 p.21. (továbbiakban: FLOCK)

Ebben a totálisan újrateheremtett színházi szövegtérben a tér – a naturalista/realista pszichologizáló színházi terekkel szemben - újra visszanyerte szabadságát, s ezzel költészetét.¹¹

A modernizmus időszakában, a „minden egész eltörött” globális imperatívuszában ez a nyelvi regenerálás egész Európában bekövetkezett: Spanyolországban senki nem ment messzebb ebben a kortársi folyamatban, mint Valle-Inclán.¹² Az új és szabad drámai tér koncepcióját tekintve ő a legnagyobb kortárs spanyol drámaíró¹³, aki nemcsak eredeti életművet hagyott hátra, de műve a haladó európai bölcsélet folyamában is számottevő.¹⁴

Pirandello *Hat szerep szerzőt keres* című, korszakos jelentőségű művének színpadra kerülésének évében, 1920-ban adta közre Valle Inclán *Bohémia fényei* című darabját, mely a szerző első *esperpento*-ja, s egyben az *esperpento* programdarabja is egyben. Az *esperpento* a groteszknak ez a jellegzetesen spanyol megnyilatkozási formája, Valle-Inclán találmánya, érett kori színpadi műveinek termékeny, senki mással össze nem téveszthető nézőpontja és ábrázolási metodikája, „a politikai és esztétikai tudat fúziója” (Paul Ilie)¹⁵.

A groteszk irodalmi tradíció ott rejtezik Francisco de Quevedo markáns barokk satíráiban, Cervantes Don Quijoté-jének hiányzó realitásérzékében, és megtalálható Velázquez és Goya képein is. Esetünkben ez utóbbi alkotó különösen fontos, hiszen őt Valle-Inclán – éppen az említett színpadi műben - az *esperpento* atyjaként, feltalálójaként nevezi meg.

Az *esperpento*ók jelzik a csúcspontját mindannak a művészi erőfeszítésnek, amely arra irányult, hogy Valle-Inclán az ő expresszionista színházi korszakában mind nevében, mind pedig tartalmában egy originális drámai műfajt teremtsen. Egy olyan új drámai geometriát, amely szétrombolja saját paramétereit¹⁶, és ahol *a spanyol nép a legmagasabb művészi szintet éri el a groteszkben*.¹⁷

Ramón de Valle-Inclán tehát a drámairodalom terén szinte egymaga vezette át a spanyol dráma művészetet a XIX. századból a XX. századba. Ugyanakkor napjainkig továbbra is Federico Garcia Lorca a legismertebb és legelismertebb XX. századi spanyol drámaíró. Az 1970-es évekig a prózaíróként nagy tiszteletnek örvendő Ramón de Valle-Inclán elfeledett modern drámaíróként számított. Anthony Zahareas 1971-ben megjelent munkájáig egyetlen kritika vagy kiterjedtebb értékelés sem jelent meg róla angol nyelven. George E. Wellwarth: *Spanish Underground Drama* című összefoglaló munkájában pedig csodálkozva jegyzi meg, hogy Spanyolország szinte semmi figyelmet sem szentelt a XX. század első felének legnagyobb spanyol szerzőjének.¹⁸ Pedig, ahogy állítja, Cervantes mellett Valle-Inclán a

¹¹ Uo.p.21.

¹² Uo.p.123.

¹³ Francisco Ruiz Ramón: HISTORIA p.99.

¹⁴ Adelaida López Martínez: Significación del „esperpento” en el contexto del pensamiento europeo del siglo XX. In: BARBEITO: p.254.

¹⁵ Uo. p. 254.

¹⁶ Carlos Esturo Velarde: La crueldad y el horror en el teatro Valle Inclán. Ediciós do Castro. Sada, A Coruña, 1986 p.146.

¹⁷ Uo. p.154.

¹⁸ George E. Wellwarth: *Spanish Underground Drama*, The Pennsylvania State University Press, 1972. p. 24.

spanyol karakter legérvényesebb megjelenése, nem kevesebbet állítva ezzel, mint azt, hogy Ramón de Valle-Inclán *a spanyol nemzeti drámaíró*.

Tervezett DLA-dolgozatom szerkezetét a feladatként vállalt kettős cél határozza meg: Hiánypótlásként bepillantást kívánok adni a spanyol modernizmus egy rendkívül eredeti, ugyanakkor hazánkban méltatlanul kevésbé ismert színházi emberének alkotói módszerébe, a valóság totális manipulálásának egyedülállóan komplex rendszerébe, az esperpentóba. Tárgyalom annak kialakulását, színházi működési mechanizmusát pedig egy konkrét darab, Valle-Inclán drámai főműve, a *Bohémia fényei* című mű elemzése során mutatom be. (A színpadi művet saját fordításomban adom közre.)

Másodsorban, gyakorló dramaturgként, azt tapasztaltam, hogy különösen a kevésbé ismert, kevésbé kikutatott művek esetén a rendezők nagy szükségét látják egy igen alapos dramaturgiai háttéranyagnak, melynek birtokában színpadi elképzeléseiket vizionálhatják. Dolgozatom tehát egyúttal egy, az elképzelt rendező munkáját segítő, releváns színpadi előadás létrejöttéhez elengedhetetlen szakmai előkészítő DRAMATURGIAI PARTITURA is egyben.

A dolgozatban felhasználandó források jegyzéke:

Források

VALLE-INCLÁN, Ramón de: *Luces de Bohemia. Esperpento. Madrid, Colección Austral, 1961*

VALLE-INCLÁN, Ramón de: *Luces de Bohemia. Esperpento. Madrid, Colección Austral, 2005*

VALLE-INCLÁN, Ramón de: *Glanz der Bohème. Eine Schauerposse. In: Stücke international 2. Berlin, 1989*

VALLE-INCLÁN, Ramón de: *Martes de Carnaval. Esperpentos. Ed. Jesús Rubío Jiménez, Madrid, Colección Austral, 2005*

VALLE-INCLÁN, Ramón de: *Lárfári hadnagy felszarvazása. Ford. Székács Vera. Kézirat.*

VALLE-INCLÁN, Ramón de: *A sárkány feje. Ford: Litvai Nelli. Kézirat.*

VALLE-INCLÁN, Ramón de: *Vérkötelék. In. A játszma vége. Modern egyfelvonásosok. Budapest, Európa, 1969*

Szakirodalom:

- ALONSO, José Luis: Encuesta sobre el teatro de Valle-Inclán. In: *Ínsula*, No. 236.
- ANGELIS, Rita de: *Goya életműve*. Budapest, Corvina, 1987
- ARTAUD, Antonin: *A színház és az istenek. Válogatott írások*. Szerk. Fekete Valéria. Budapest, Orpheusz, 1999
- ASZYK, Urszula: Das spanische Theater und die Avantgardbewegungen im XX. Jahrhundert. In: FLOECK, Winfried (ed) *Spanisches Theater im 20. Jahrhundert. Gestalten und Tendenzen*. In: Mainzer Forschung zu Drama und Theater Bd. 6. Tübingen, Francke, 1990
- ÁLVAREZ, Carlos Sánchez: *Sondeo en Luces de Bohemia, primer esperpento de Valle-Inclán*. Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1976
- BALOGH, Magdolna: *Kiúttalan utakon. A katasztrófista irdalom Közép-Kelet Európában*. Budapest, Balassi, 1993
- BALTRUŠAITIS, Jurgis: *Der Spiegel: Entdeckung, Täuschung, Phantasie*. Giessen, Anabas, 1986
- BARBEITO, Clara Luisa (ed): Breve reflexión sobre el problema del esperpento. In: *Valle-Inclán. Nueva valoración de su obra*. Barcelona, 1988
- BARBEITO, Clara Luisa (ed): *Valle Inclán. Nueva valoración de su obra. Estudios críticos en el ciuncentenario de su muerte*. Edición PPU Barcelona, 1988
- BERNHOFER, Martin: *Die Ästhetik des Esperpentos*. In: Valle-Inclán und die spanische Kultur im silbernen Zeitalter. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992
- BRECHT, Bertolt: Elidegenítés a kínai színházban. *Színház*, No.2. 1998
- BROOK, Peter: *Az üres tér*. Budapest, Európa, 1999
- CARDONA, Ricardo y ZAHAREAS, Anthony, *Visión del esperpento. Teoría y práctica en los esperpentos de Valle-Inclán*, Madrid, Castalia, 1982
- CRAIG, Edward Gordon: *Új színház felé*. Ford. Székely György. Budapest, Színháztudományi Intézet, 1963
- CSEJTEI, Dezső: A 98-as nemzedék és a spanyol történelem. In: *Internet* 2008.08.10.
- CSEJTEI, Dezső: Utószó Miguel de Unamuno: *A tragikus életérzés. Tragikus életérzés az emberben és a népekben*. Budapest, Európa, 1989
- CSEJTEI, Dezső: Utószó José Ortega y Gasset,: *Két történelmi esszé*. Budapest, Európa, 1983

- DOMÉNECH, Ricardo (ed.): *Ramón del Valle-Inclán*, Madrid, Taurus, 1988
- FARRÁN, Carlos Jerez: *El esperpentismo en Valle-Inclán: una reinterpretación de su visión esperpéntica. Ediciós do Castro/Serie Liminar filozofía*. Sada A Coruna, 1989
- FISCHER-LICHTE, Erika: *A dráma története*. Ford. Kiss Gabriella. Pécs, Jelenkor 2001
- FLOECK, Winfried (ed): *Spanisches Theater im 20. Jahrhundert. Gestalten und Tendenzen. Mainzer Forschung zu Drama und Theater Bd. 6*. Tübingen, Francke. 1990
- FLOECK, Winfried: Parodie und Gattungsbildung. Bemerkungen zu Valle-Incláns Eseprpentos. In: FLOECK, Winfried (ed) *Spanisches Theater im 20. Jahrhundert. Gestalten und Tendenzen. Mainzer Forschung zu Drama und Theater Bd. 6*. Tübingen, Francke. 1990
- FÖLDÉNYI F., László: A lélek szakadéka. Goya Szaturnusza. In: *A festészet éjszakai oldala*. Kalligram, 2004
- FRANZBACH, M.: *Die Hinwendung Spaniens zu Europa. Die Generación del 98*. Darmstadt, 1988
- GAGO, José María Paz: Valle-Inclán y el teatro gallego. In: *Internet 2008*. 08.12.
- GEHLEN, Arnold: *Kor-képek. A modern festészet szociológiája és esztétikája*. Budapest, Gondolat, 1987
- GLENDINNING, N: El arte satírico de los Caprichos, con una nueva síntesis de la historia de su estampción y divulgación. In: *Caprichos de Francisco Goya. Una aproximación y tres estudios*. Madrid, Calcografía Nacional, 1996
- PÉREZ-SÁNCHEZ, Alfonso E: *GOYA. Caprichos, Desastres, Tauromaquia, Disparates*. Fundación Juan March, Madrid/Széchenyi Kiadó Kft. 1989
- GREENFIELD, S. M: *Ramón de Valle-Inclán. Anatomía de un teatro problemático*. Madrid, 1972
- HAGEN, Rose-Mari & Rainer: *Francisco Goya*. Köln/Budapest, Taschen/Vince, 2004
- HARDISSON, Felicia: Valle-Inclán y Artaud, hermanos bajo la piel. En *Suma Valleincliniana*, Gabriele, J. P. ed., 177-196. Anthropos y Consorcio de Santiago, Barcelona
- HAUSER, Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete. A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*. Budapest, Gondolat, 1980
- HERAS, Juan Pablo: La recuperación escénica de Valle-Inclán. Historia y recepción crítica de los montajes de Valle-Inclán durante el franquismo, *Dicenda. Cuadernos de Filología Hispánica*, 24 (2006)

HORMIGÓN, J.A. (ed): *Busca y rebusca de Valle-Inclán. Ponencias, comunicaciones y debates del Simposio Internacional sobre Valle-Inclán, mayo 1986*. Madrid, 1989

JÁKFAI, Magdolna (ed.): *Színházi antológia. XX. század*. Budapest, Balassi, 2000

JÁNOSHÁZI, György: Előszó, Ramiro de Maeztu: *Don Quijote, Don Juan és Celestina*. Budapest, TÉKA Kriterion, 1988

JIMÉNEZ, Jesús Rubio: *Valle-Inclán, caricaturista moderno Nueva lectura de Luces de Bohemia*. Madrid, Editorial Fundamentos. Colección Arte 2006

KAYSER, Wolfgang: *Das Grotteske. Seine Gestaltung in Malerei und Dichtung*. Oldenburg und Hamburg, Gerhard Stalling Verlag, 1961

KÉKESI KUN, Árpád: *A rendezés színháza*. Budapest, Oziris, 2007

KISS, Tamás Zoltán: A P vs C a 20. század középső szakaszának (1936-1975) spanyol irodalmában. In: *Internet*. Letöltve: 2007. 11.16.

KLEIN, P: El esperpento lo ha inventado Goya. Valle-Inclán und die Goya-Rezeption seiner Zeit. In: WENTZLAFF-EGGEBERT, H. (ed) *Ramón de Valle-Inclán (1866-1936). Akten des Bamberger Kolloquiums vom 6.-8. November 1986*. Tübingen, 1988

LENGYEL, Géza: Goya. In: *Nyugat, 1908. 9. szám*

LOPEZ, Emilio González: *El arte dramático de Valle-Inclán (del decadentismo al expresionismo)*. Nueva York, 1967

LORENZO, L. García (ed): *Documentos sobre el teatro español contemporáneo*. Madrid, 1981

LYON, John: *The Theatre of Valle-Inclán*. Cambridge, 1983

MAEZTU, Ramiro de: *Don Quijote, Don Juan és Celestina*. Budapest, TÉKA Kriterion, 1988

MARCH, María Eugenia: Forma e idea de los esperpentos de Valle-Inclán. *Estudios de Hispanófila*. Universidad de Columbia. Distribuido por Editorial Castalia

MENÉNDEZ, Rosa Ana Álvarez: *Sistemas de signos no verbales en los esperpentos. Análisis semiológico*. Universidad de Ovideo. Kassel Edition Reichenberger, 1998

MÉNDEZ, J. Rodríguez: *Comentarios impertinentes sobre el teatro español*. Barcelona, 1972

NYERGES, Éva: Goya, a grafikus, a Caprichos tükrében. *Internet*. Feltöltve: 2007. 06. 08. Letöltve: 2008. 09. 29.

ORTEGA y GASSET, José: *Két történelmi esszé*. Budapest, Európa, 1983

ORTEGA y GASSET, José: *Goya*. Helikon, 1983

- PAVIS, Patrice: *Színházi szótár*. Szerk: Király Nina. L'Harmattan Kiadó, 2006
- PÉREZ, Antonia Roberto: Esperpentización en „Luces de Bohemia”. Salobreña (Granada), Editorial Alhulia. 2006
- PLAJA, Guillermo Diaz: *Las estéticas de Valle-Inclán*. Madrid, Editorial Gredos, 1968
- RADNÓTI, Zsuzsa: *A próféta színháza. Füst Milán drámáiról*. Jelenkor, Pécs, 1993
- RAMÓN, Francisco Ruiz: Bemerkungen zum spanischen Theater in den Jahren des Übergangs (1975-82) In: FLOECK, Winfried (ed) *Spanisches Theater im 20. Jahrhundert. Gestalten und Tendenzen. Mainzer Forschung zu Drama und Theater Bd. 6*. Tübingen, Francke. 1990
- RAMÓN, Francisco Ruiz: Bemerkung zum spanischen Theater in den Jahren des Übergangs (1975-1982). In: FLOECK, Winfried (ed) *Spanisches Theater im 20. Jahrhundert. Gestalten und Tendenzen. Mainzer Forschung zu Drama und Theater Bd. 6*. Tübingen, Francke. 1990
- RAMÓN, Francisco Ruiz: Die Entwicklung des dramatischen Textes der Gegenwart In: FLOECK, Winfried (ed) *Spanisches Theater im 20. Jahrhundert. Gestalten und Tendenzen. Mainzer Forschung zu Drama und Theater Bd. 6*. Tübingen, Francke. 1990
- RAMÓN, Francisco Ruiz: *Historia del teatro español. Siglo XX*. Madrid, Cátedra, 2005
- RICHARD, Lionel (ed.) *Az expresszionizmus enciklopédiája*. Budapest, Corvina, 1987
- RISCO, Antonio: *El demiurgo y su mundo. Hacia un nuevo enfoque de la obra de Valle-Inclán*. Madrid, 1977
- RISCO, Antonio: *La estética de Valle-Inclán en los esperpentos y en «El ruedo ibérico»*, Madrid, Gredos, 1975
- ROY, Claude: *A művészet szerelme. Esszék*. Budapest, Gondolat, 1974
- RUIZ FERNÁNDEZ, Ciriaco.: *El léxico del teatro de Valle-Inclán (Ensayo interpretativo)*, Salamanca, ,Ediciones de la Universidad de Salamanca, 1981
- SALINAS, Pedro: *Literatura española. Siglo XX*. Madrid, Alianza Editorial, 1980
- SÁNCHEZ, Yvette: Ästhetik des Zerrspiegels. Ramón María de Valle-Incláns Esperpento und Miguel de Unamunos Bufo trágico in Spanien nach 1898. In: *Colloquium Helveticum* 35/2004
- SIMHANDL, Peter: *Színháztörténet*. Helikon, 1998
- SZEPESI, Attila: Goya-cappiccio. In: *Forrás, 2000. 7-8. szám*
- UNAMUNO, Miguel de: *A tragikus életérzés. Tragikus életérzés az emberben és a népekben*. Budapest, Európa, 1989

VELARDE, Carlos Esturo: *La crueldad y el horror en el teatro Valle-Inclán*. Ediciós do Castro. Sada a Coruña ,1986

WELLWARTH, George E.: *Spanish Underground Drama*. The Pennsylvania State University Press, 1972

ZAHAREAS, Anthony: *Ramón de Valle-Inclán. An Apraisal of Life and Works*. New York, 1968

VICENTE, Antonio Zamora: *La realidad esperpéntica (Aproximación a Luces de Bohemia)*, Madrid, Gredos, 1969

VICENTE, Alonso Zamora: A szerző tanulmánya VALLE-INCLÁN, Ramón de: *Luces de Bohemia. Esperpento kötethez. Madrid, Colección Austral, 2005*

VINCENT, Mary-STRADLING, R.A.: A spanyol és portugál világ atlasza. Helikon, Budapest, 1997